

RABGŪZİ'NİN KISASŪ'L-ENBİYA'SINDAN HAREKETLE KİMİ KAVRAMLARIN YENİDEN GÜNDEME TAŞINMASI*

Hadi ŞENOL **, Aysu ATA ***

Öz

RabgŪzī, Harezm'de 1310 yılında KısasŪ'l-Enbiya adlı çalışmasını tamamlar. O yıllarda henüz 9 veya 10 yaşlarında bir çocuk Şam'da hafızlık eğitimini yeni bitirmiştir. O çocuk, sonraki yıllarda yüzyılın yetiştirdiği çok önemli İslâm bilginlerinden biri olarak anılan Hafız İbn Kesir'dir. Hayatı hakkında bugüne kadar hiçbir kayda rastlanmayan, tek bilgi kaynağı yazdığı eser olan RabgŪzī'nin günümüze dek gelebilen yalnızca KısasŪ'l-Enbiya adlı kitabı var. İbn Kesir'in ise tefsir alanında iki, hadis alanında ya da dalında dokuz, fıkıh alanında dört, tarih ve tabakat alanında ise yedi eseri var.

Bu yazıda birbirlerinden 4000-5000 km uzaklıkta, iki farklı ortamda, aynı yüzyılın ilk yarısında, ayet ve hadislerin ışığında yazılan peygamber hikâyeleri hareket noktamız olacak. Başlangıç bölümlerinde yer alan yaratılış kıssası ve Âdem kıssasının aynı ve farklı yanlarından yola çıkarak Peygamberler Tarihi ve Dinler Tarih'inde yer alan tarihler konusunu yeniden düşünmenin kapılarını aralamaya çalışacağız.

Anahtar Sözcükler: KısasŪ'l-Enbiya, Dinler Tarihi, Peygamberler Tarihi, Yaratılış.

* International Congress on Social Sciences II (23-25 Mart 2018, Kudüs / İSRAİL)'de bildiri olarak sunulmuştur.

** TRT'den emekli Yönetmen, Belgesel Yazarı.

e-posta: hadisenol48@gmail.com

*** Prof. Dr., Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

e-posta: aata69@gmail.com

Geliş/Received: Ağustos/August 2018, Kabul/Accepted: Kasım/November 2018

BRINGING SOME CONCEPTS BACK TO THE AGENDA BASED ON RABĠŪZĪ'S KISASŪ'L-ENBĪYA

Abstract

RabĠŪzĪ completed his work KısasŪ'l-Enbiya in 1310 in Harezm. In those years, a 9 or 10-year-old boy has just completed his hafiz training in Damascus. That boy was Hafiz Ibn Kesir, one of the most important Islamic scholars of the century that has been raised in the following years. The Only surviving literary work written by RabĠŪzĪ, of whom no record had been discovered up to that date, is KısasŪ'l-Enbiya, which is also the one and only source of information about his life that has ever been found. Ibn Kathir has two works in the field of exegetics, nine in the hadith field or branch, four in the field of fiqh, seven in the field of history and life history.

At a distance of 4000-5000 km from each other, in two different environments, in the first half of the same century, stories of prophets written in the light of versicles and hadiths will be our movement point. Based on identical and diversified sides of Genesis and Adam parables which take part in beginning of the initial section, we will try to open the door slightly by reconsidering the history argument that takes part in History of Prophets and History of Religions

Keywords: *KısasŪ'l-Enbiya, History of Religions, History of Prophets, Genesis.*

And olsun ki biz gökleri, yeri ve bu ikisi arasında bulunan her şeyi altı günde /evrede meydana getirdik ve hiçbir zahmet de çekmedik. (Kâf Suresi 50/38)

Konusu kısasŪ'l-enbiya olan hemen hemen her çalışmada, doğal olarak söz edeceğimiz ilk kavram ya da olgu, “yaratılış” oluyor. Başka bir deyişle, Ayhan Bıçak'ın *Cogito* dergisinin 73. sayısı *Tarih Yazıcılığı* cildinde yer alan “Tarih Düşüncesi” başlıklı aşağıdaki yazısındaki tanımlama ile “köken efsaneleri”, hatta bunların ilki. Ardından ilk insan, ilk peygamber Hz Âdem'den söz ediliyor. Tüm kısasŪ'l-enbiyalar asıl başvuru kaynaklarının Kur'an olduğunu söyleyerek anlatmaya başlarlar. Yukarıda verdiğimiz, Kâf suresi 38. ayetinde belirtilen altı gün daha açık bir anlatımla altı evre, diğer

kutsal kitaplarda da belirtilen zaman süresi. Yaratılış konusu, kutsal kitapların dışında, Samuel Henry Hooke'un *Ortadoğu Mitolojisi* ve Jean Bottero ile Samuel Noah Kramer'in *Mezopotamya Mitolojisi* kitaplarında da Ortadoğu ve Mezopotamya topraklarında bulunan tabletlere kazınmış cümleler olarak karşımıza çıkar.

Tarihçiliğin tarihi, köken efsaneleri, geleneksel tarihçilik ve modern tarihçilik olmak üzere üç ana bölüme ayrılmaktadır. Köken efsaneleri, sözlü anlatımla kökenleri açıklamakla ilgilidir. Geleneksel tarihçilik, yazı aracılığı ile olayların kayda geçirilmesi ile başlamış ve modern tarihçilik dönemine kadar sürmüştür. Modern tarihçilik, 18. yüzyıl sonrasında oluşan tarihçilik anlayışına denmektedir. Geleneksel tarihçiliğin temel konuları: kutsal tarih, siyasi tarih ve savaş tarihi olarak üç bölümde incelenir. Tarihçiliğin tarihinde ilk konu köken efsaneleridir. Köken efsaneleri kutsal bir hikâye olarak kutsal tarihi anlatmaktadır. Din konusu, peygamberlerin, ermişlerin, bilgelerin olağanüstü niteliklerini, yaptıkları önemli işleri kayda geçirerek işlenmiştir. (Bıçak 2013, 43)

Mezopotamya'daki tabletlerde karşımıza çıkan bu kavram karşısında, kutsal kitapları sorgular bir biçimde konuyu ele alırsak, ilk cümlede büyük bir yanılğı içinde olacağımız konusunda, bu kitapların yazarları da bizleri uyarırlar. Oysa yaratılış ve tufan olaylarının tabletlerde yer almasının nedeni, bütün bu olgular ya da olaylar yaşandıktan çok sonra, Sümerlerin yazıyı insanlığın gündemine taşımış olmaları. Bu arada bilimselliği henüz daha kanıtlanmamış olsa da, son dönemlerde bu konuda yepyeni yaklaşımlar sergilenmekte. Örnek olarak, Andrew Collins'in *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu* adlı kitabının 79. sayfasında yer alan "Tuhaf Glifler ve İdeogramlar" bölümünde M.Ö. 10 000 yıllarına tarihlendirilen bu tapınaktaki kimi şekillerle bir anlatım dilinin açıklanmaya çalışılması verilebilir.

Bizim üzerinde duracağımız temel çalışmalar, Rabgûzî'nin *Kıyasü'l-Enbiyâ*'sında yer alan "yaratılış kıssası" ile İbn Kesir'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye* adlı tarihinde yer alan "yaratılış bölümü".

Rabgûzî, Harezm bölgesinde bir idari birimin kadısı. Mahlasına bakarak, bölgede adında Oğuz tanımlaması olan bir idari birimde yaşıyor, denilebilir. Öğrenimi ve diğer çalışmaları konusunda hiçbir bilgi sahibi olmadığımız bu kişi, bulunduğu şehrin kadısı olmakla birlikte, gerçek bir halk bilgisi. Olağanüstü bir anlatım ustası. Halk hikâyecisi. Hikâye anlatıcılarının temel kaynağı.

Hikâye anlatıcıları tanımlaması günümüzde de, ileri yaştaki insanların anımsayacağı bir kavram. Radyo ve televizyonların insanların hayatlarına girmedikleri yıllarda bu anlatıcılar, uzun kış gecelerine anlattıkları ile renk katarlardı. Bu kişilerin özellikle okuma yazma bilmeyenleri, başka anlatıcıları çokça dinleyerek ezberledikleri hikâyeleri anlatır, okuma yazma bilenler ise, Rabgûzî benzeri bilge kişilerin yazdıkları çok az miktarda çoğaltılmış eserlerden öğrendiklerini, çok tatlı bir anlatımla dile getirirlerdi.

Günümüzden tam 708 yıl önce, “it yılının öncesinde”, 1310 yılında böylesi bir anlatıcı, Bilge Rabgûzî’ye haberci olarak gelir ve söylediklerini gelin Rabgûzî’den dinleyelim:

Peygamber kıssalarına çok rağbet ediliyor, her yerde benzer kitaplar bulunuyor ama kimi doğru kimi yanlış. Bunların bir o kadarı da, birbirlerinin tekrarı. Bir o kadarı da, itibarlı. Ne var ki, bazısının sözleri eksik, bazıları da murat ettiklerini anlatamıyorlar. Senin sözlerini, senin düşüncelerini yansıtan, kaleminden dökülen damlaların oluşturduğu kitap senin özgün düşüncelerini bize aktaracak. Bize düşen görev onu okumak ve anlatmak olacak. Altından kalkılması zor bir iş istenmişti bizden. Başarıp başaramayacağımızı bilemediğimiz için, öncesinde sessiz kalıp Yaratana sığındık. Tanrıdan yardım dileyerek yazmaya başladık. Kitap bitinceye kadar da, çalışmamızın konusundan hiç söz etmedik. Burada muradımız peygamber hikâyelerini anlatmaktı. Fakat ilk peygamber Hz. Âdem’den daha önce yaratılanlar olduğu için, onlardan başlarsak daha yararlı bir iş yapmış olacağımızı düşünerek öyle yaptık. Okuyanlar o çabadan fayda görürlerse daha güzel olacak. Bu düzen üzerine yaratılanlardan başladık. Farklılığımızı anlatanların kolayca belirtebilmeleri için kitabımıza Kasas-ı Rabgûzî adını verdik. (Kıyasü’l-Enbiyâ, 2v13-3r4)

Rabgûzî, *Kıyasü’l-Enbiyâ*’sını yazdığı günlerde, Harezmi’nin yaklaşık 3500 kilometre güney batısında bulunan Şam şehrinde, 10 yaşlarında bir çocuk hafızlık eğitimini yeni tamamlamıştı. Ağabeyi Kemaleddin Abdulvahab’tan ilk fıkıh derslerini alıyordu. Dönemin önemli bilim adamlarının bulunduğu Şam’da hemen hemen tümü, Hafız İbn Kesir’in hocası olmuşlardı. 1300 yılında Şam yakınlarında bir köyde doğan İbn Kesir, üç yaşında babasını kaybeder. Abileri onun eğitimini sağlarlar. İbn Kesir, öğrenimini tamamladıktan sonra hatip, müderris, kıraat âlimi, müftü ve mahkeme heyeti üyesi olarak çeşitli görevlerde bulunur. Ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybeder. 1373 yılında Şam’da vefat eder. Vasiyeti üzerine Şam’daki Sufiye Mezarlığı’na hocası İbn Teymiyye’nin yanına gömülür. Tefsir, hadis, fıkıh, tarih ve tabakat dallarında yirminin üzerinde eser verir. *El-Kasasü’l-Enbiyâ* adlı eserinin dışında *el-Bidâye ve’n-Nihâye* adlı tarihi birçok eseri gibi çok önemli. Bu eser yaratılıştan başlayarak 1366 yılına

kadar yaşanmış önemli olayları bize aktarır. İslam tarihinin temel kaynaklarından biri olarak bilinir. İbn Kesir, yaratılış kıssasına bu eserinde yer verdiğinden tekrar *Kısasü'l-Enbiya*'sında yer vermez. Onun peygamberlerin kıssalarını anlattığı eser, “Kıssanın Önemi” ile başlar ve “Hz. Âdem Kıssası” ile devam eder.

Bu çalışmamızda bizim amacımız, yedi yüz yıl önce birbirlerini tanımaları olanaksız olan bu iki bilgenin, birikimlerini benzer, bütüncül bir bakışla sergilediklerinin altını çizmeye çalışmak. Her ikisinin de temel özelliği, Allah'ın Kâinatı yaratma süresini altı gün ile kısıtlı tutmamaları. Aynı zamanda bu süreyi altı evre olarak algılabilecek bir biçimde anlatırlar. Her ikisi de kullandıkları gün kavramının mahiyetini, güneşin doğup batışı ile ilişkilendirilemeyeceğini algılatır. Ayrıca yaratılış evrelerinde, mesafeleri dillendirirken “yıl / sene” kavramını kullanmış olmaları da çok önemli. Ne var ki, Rabgûzî o güne dek bu konuda yapılan tartışmaların içinde olmadığı için, Tevrat'ta yer alan yaratılış bölümünü bire bir kopyalar. Rabgûzî'nin bu davranışındaki çelişkisi anlatımının içinde kolayca görülür. Şöyle ki;

Gökler ve yer hakkında söz_ Hak TAALA her şeyden önce bir cevher yarattı. O cevhere heybet ile baktı. O cevher su oldu. Ondan sonra rüzgârı yarattı. Rüzgâr su üzerinde estiği zaman, su dalgalandı köpüklendi. Önce köpükten duman çıktı. O dumandan göğü yarattı. Nitekim yüce Allah, Duhân suresinin 10. ayetinde şöyle buyurur: “[Ey Peygamber!] Şimdi sen gökyüzünün yoğun bir duman kaplayacağı günü bekle.” O su yine Mevlâ TAALA'nın heybetinden kaynayarak köpüklendi. O köpükten Ka'be boyutlarınca yer yarattı. Ondan sonra göğü yaratmayı amaç edindi. Bakara 29'da O, şöyle buyurur: “Ayrıca göğe yönelip onu yedi kat / uçsuz bucaksız olarak düzenledi.” Göğü yarattıktan sonra o yaratılacak yerde doğusundan batısına kadar her şeyin olmasını buyurdu. Yüce Allah'ın şu sözü buna delalet eder (Nâzi'ât 30): “[Öte yandan] yeryüzünü düzenleyip yaşamanıza elverişli hâle getirdi.” Yaratılan bu yer ve gök aynı kattaydı. Kudreti ile yeri ve göğü birbirinden ayırdı. Her biri yedi kat oldu. Nitekim Cenab-ı Hak, Talâk suresi 12. ayetinde şöyle buyurmaktadır: “O Allah ki yedi kat / uçsuz bucaksız gök yarattı. Yeryüzünü de göklerden aşağı kalmayacak bir mükemmellik ve muhteşemlikle yarattı.” Bu yer, su üzerine yaratıldığında sabit kalmadı, hareket etmeye başladı. Onu sabitlemek için dağları yarattı, dağlar onun çivisi oldu. Nebe' suresi 6. ayette O, şunları söylemektedir: “Biz yeryüzünü sizin için âdeta bir döşek yapmadık mı?” Hak TAALA bütün âlemi altı günde yarattı. Buna dair Yüce Allah, Kâf suresi 38. ayetinde şöyle buyurmaktadır: “Ant olsun biz gökleri, yeri ve bu ikisi arasında bulunan her şeyi altı günde /evrede meydana getirdik. (Kısasü'l-Enbiyâ, 3r8-3r21)

Rabgûzî anlatımını şöyle sürdürür:

Pazar günü göğü yarattı. Pazartesi günü ayı, güneşi ve yıldızları yarattı, onlara hareket verdi felek içinde yürüttü. Salı günü bütün âlem halkını yarattı, kuş kurtları ve melekleri yarattı. Çarşamba günü suları, akarsuları yarattı, ağaçları, sebze ve meyveleri büyütüp rızık ulaştırdı. Perşembe günü cennet ve cehennemi, azap meleklerini ve hurileri yarattı. Cuma günü Âdem (A.S.)'i yarattı. Cumartesi günü hiçbir şey yaratmadı. Bunca olan şeyleri bir göz yumup açincaya kadar yaratmıştı. (Kıyasü'l-Enbiyâ, 3r21-3v7)

Rabgûzî, anlatısının başında, Hz. Âdem'den daha önce başka yaratılanlar olduğunu söyler ve onlardan başlamanın daha doğru olacağı düşüncesindedir. Buna rağmen, ilk günü Musevilerin tatil gününden sonraki gün olan pazar gününden başlatır. Oysa Hıristiyanlarda yaratılış, kendi tatil gününden sonraki gün olan pazartesinden başlatılır. Müslümanlarda ise yaratılışın ilk günü cumartesidir. İşte böylesi etkilenmeleri İslam âlimleri "İsrailiyat" olarak niteler.

İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye* adlı tarihinin 8. sayfasında İsrailiyatı şöyle tanımlar;

Biz, israiliyat haberlerinden, ancak Allah'ın kitabına ve Resul'ünün sünnetine muhalif olmayıp, şeriat sahibi tarafından nakline izin verilenleri nakledeceğiz ki, bunlar da ne yalanlanan ne de doğrulanan israiliyat haberleridir. Bunlar da bizce muhtasar olan hususlar, ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır. Ya da belirsiz hususlar, belirginlik kazanacaktır. Gerçi bunları belirlemede de fazla bir fayda yoktur, ancak biz ihtiyaç duyduğumuzdan veya delil saydığımızdan değil de konuyu süslemek bakımından bu haberlere başvuracağız. Aslında dayanılacak yer, Allah'ın kitabı ile Rasûlullah'ın sünnetidir.

Biz yeniden kıyasü'l-enbiyalarımıza dönelim. Yedi yüz yıl önce yazılmış dinsel temeli olan bu çalışmalar günümüz insanların bakış açılarına göre daha geniş bir açığa sahipler. Yaratılış olgusundaki altı gün olayını, İbn Kesir *el-Bidaye ve'n-Nihaye* adlı tarihinin 17. sayfasında çok akılcı ve bilimsel bakışla da uyum sağlayacak şöylesi bir anlatımla sunar:

"Gökleri ve yeri altı günde yaratan O'dur." (Hûd, 7) Tefsirciler, bu altı günün miktarı hususunda ihtilaf ederek iki görüş ileri sürmüşlerdir. Cumhur-u ulemaya göre ayette sözü edilen günler, bizim dünyadaki günlerimiz miktarı mıdır? İbn Abbas, Mücahid, Dahhak ve Ka'bü'l-Ahbar'a göre ise ayette sözü edilen günlerden her biri, bizim saymakta olduğumuz senelerden 1000 sene kadardır. Celimiye'ye reddiye olarak yazdığı kitabında

İmam Ahmed b. Hanbel bu görüşü benimsemiştir. İbn Cerir ile müteahhirin ulemadan bir kısmı da bu görüştedirler. Doğrusunu Allah bilir. İbn Cerir'in, Dahhak'tan ve diğerlerinden yaptığı rivayete göre ayette sözü edilen altı günün adları şöyledir:

“Ebced, hevvez, hutti, kelemen, sa'fes ve kareset.” İbn Cerir, ayette sözü edilen günlerin ilki hakkında üç kavil ileri sürmüştür. Rivayete göre Muhammed b. İshak, bu günlerin ilkinin hangisi olduğu hususunda şöyle bir nakilde bulunmuştur: “Tevrat ehli derler ki: Cenâb-ı Allah, yaratmaya pazar gününden itibaren başlamıştır. İncil ehli ise derler ki; Cenâb-ı Allah, yaratmaya pazartesi gününden itibaren başlamıştır. Biz Müslümanlara gelince bizler, Rasûlullah (s.a.v.)'dan bize ulaşan habere dayanarak deriz ki; Cenâb-ı Allah, yaratmaya cumartesi gününden itibaren başlamıştır.

Konumuzdan pek uzaklaşmadan sizlere bir müsteşriki tanıtmaya çalışacağız. Söz edeceğimiz bilim insanı ülkemiz için de çok önemli bir kişi. Mevlânâ Celâleddîn Rûmî'nin *Mesnevi*'sini dünyaya tanıtan bilim adamı, Reynold A. Nicholson. Bu çalışması sonucunda gözlerinde büyük görme kayıpları yaşayan Nicholson, çok önemli tasavvufi eserler kaleme alır. Bunların en önemlilerinden biri de *İslâm Sûfileri* adlı kitabıdır. Bu kitabın amacı, konunun temel eserlerine dayanan bir başvuru kitabı yazmaktır. Kitabın 116. sayfasında Câmî'den söz eder. Câmî'nin 1465 yılında yazdığı sanılan mensur eserlerinin en önemlilerinden *Levâ'ih*'den yararlanan Nicholson şöylesi bir yorum yapar:

İnsan âlemin tacı ve son sebebidir. Yaradılış sırası bakımından sonuncu ise de, ilâhî düşünce sürecinde ilktir. Çünkü onun aslı parçası doğrudan doğruya ulûhiyetten sudur eden ilk akıl veya küllî akıldır. Bu, bütün eşyanın canlı ilkesi olan Kelâm'a tekabül eder ve Hazreti Muhammed olarak kendisini gösterir. Burada Hıristiyan mistik teologların Hazreti İsa hakkında kullandıkları ifadelerin aynı İslâm'ın kurucusu hakkında da kullanılır.

Bizim bu çalışmayı ortak gerçekleştirmemizin temel nedeni, her ikimizin birlikte yaşadığı, ana akım medya ve bazı dernekler tarafından, akıl almaz yoğunlukta eleştiriye muhatap oluşumuz. 2014 yılı başlarında yapımcılığını TRT Prodüktörlerinden Osman Baş'ın üslendiği, sponsorluğunu Diyarbakır Valiliğinin gerçekleştirdiği, Diyarbakır ve çevresini inanç temelinde dayalı olarak anlatan ***Suların, Ateşin ve Taşların İmparatorluğu*** adlı belgesel. Belgeselin yönetmeni ve metin yazarı Kurumdan birkaç ay önce emekli olan Hadi Şenol. Genel danışman, Devlet Eski Bakanı Prof. Dr. Mehmet Aydın. İkinci danışman; Türklerin yazdığı ilk kıyas-ı enbiya olan Rabgûzî'nin *Kıyasü'l-Enbiya*'sını doktora tezi olarak çalışan, Prof. Dr. Aysu Ata. Üçüncü danışman Dicle Üniversitesinde

Coğrafya Bölüm Başkanı ve uluslararası coğrafya camiasında olumlu izlenimler bırakan, Doç. Dr. Sabri Karadoğan.

Belgeselin ilk yayını 2016 yılının aralık ayında yapıldı. Kimi çevrelerin beğenisini kazanınca yeni yayın döneminin ilk günlerinde ikinci kez yayın planına alındı. Birinci bölümün 2 Ocak 2017 ve ikinci bölümünün 9 Ocak 2017 günü yayımlanacağı duyurusu yapıldı. Birinci bölümünün yayımlanmasının hemen ardından başlatılan olumsuz propaganda sonucu ikinci bölüm hiçbir duyuru veya açıklama yapılmadan yayından çekildi.

Altmış dört dakikalık iki bölümden oluşan belgeselimizin sadece on beş saniyelik bölümünde yer alan, Hz. İbrahim ve Göbekli Tepe ilişkisi konu edilerek, bir bardak suda okyanuslardaki dalgaları geride bırakacak tsunamiler yaratıldı.

Hürriyet, *Cumhuriyet* gazeteleri, Odatv ve Arkeologlar Derneği'nin hep bir ağızdan güçlerinin yettiği kadar haykırdıkları, "Hz. İbrahim M.Ö. 2000 yılında doğmasına rağmen, M.Ö. 10.000 yılına tarihlendirilen Göbeklitepe ile ilişkilendirilmesi imkânsız." cümlesi oldu.

Tüm bu olaylar yaşanırken bu karmaşıklığı, bir arkeologdan gelen haber çözdü. Ne var ki, bu arkeolog "Arkeologlar Derneği"ne üye olmayan bir İtalyan. Suriye'deki EBLA tabletlerini, 1975 yılında gün yüzüne çıkaran Paolo Matthiae. Tabletlerin M.Ö. 3000 yılına ait oldukları tarihlendirilmiş. Daha açık bir anlatımla, 5000 yıl öncesine aitler ve bu tabletlerde Hz. İbrahim'den söz ediliyor.

Böylesi yoğun bir saldırı ile karşılaşınca bizler durumu yeniden gözden geçirip insanlardaki bu bilgi kirliliğinin kökenini araştırmaya koyulduk. Amacımız, belgeselin ikinci kez yayınlanmamasından dolayı bir hezeyan ya da hayal kırıklığı sergilemek değil. Araştırınca ilk şaşkınlığı bize, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınlarından 19. baskısı Nisan 2014'te yapılan Mustafa Asım Köksal'ın yazdığı Peygamberler Tarihi adlı kitabın 144. sayfasında yer alan şu cümle yaşattı:

"İbrahim Aleyhisselam, İsa Aleyhisselamın miladından yaklaşık olarak iki bin yıl önce doğmuştur."

Bu kesin görünümlü yargıya rağmen, yine Diyanet İşleri Başkanlığı yayını olan, başka bir eserde farklı yaklaşımlar sergileniyor. Birinci baskısı 1984 yılında on bin adet olarak gerçekleştirilen; Maurice Bucaille adlı Fransız bir araştırmacının Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an adlı kitabınının 15. sayfasında şu açıklamalar yer alıyor:

Mesela insanın yeryüzüne ayak bastığı tarih, yaklaşık bile olsa, bilinmiyor. Ama kesin olarak bunun, milattan on bin yıl önce olduğunu gösteren insan eseri kalıntılar keşfedildi. O halde Tevrat'ın insanın aslını "Âdem'in yaradılışını" İsa (a.s)'dan yaklaşık otuz yedi asır önceye olan rakamlı tarihleri ve soy kütükleri veren Tekvin kitabındaki ilgili metnin doğruluğunun ilim ile bağdaşabilir olduğu söylenemez. Belki ilim, gelecekte bugünkü hesaplarımızdan daha büyük kesin tarihler verebilecektir. Ama İbrani takviminin 1973 yılındaki hesabına göre insan yeryüzünde 5736 yıl önce görünmüştür. Bu görüşün asla ispat edilemeyeceğinden emin olunabilir.

Peygamberler Tarihi kitabındaki benzer yaklaşımı, İlahiyat Fakültelerinde okutulan Dinler Tarihi yardımcı kitaplarında da gördük. Dinler tarihi dersi, Cumhuriyet döneminde ülkemizde akademik düzlemde ilk olarak "Mukayeseli Dinler Tarihi" adıyla İstanbul Darülfünunu'ndaki Medrese-i Süleymaniye'nin İlahiyat Fakültesine dönüştürülmesinden sonra okutuluyor. Hocalığına 1925 yılında Fransa'dan ülkemize gelen Georges Dumezil atıyor. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesinin kuruluşunun beşinci yılında bu kez Almanya'dan gelen Prof. Dr. Annemarie Schimmel "Mukayeseli Dinler Tarihi" derslerini okutmaya başlar. Sayın Schimmel daha çok tasavvuf konusundaki çalışmaları ile tanınır ülkemizde. 1954 yılında "Mukayeseli Dinler Tarihi" derslerindeki notlarını Aralık 1955 yılında Dinler Tarihine Giriş adı ile kitap olarak yayımlar. Schimmel kitabında tarihlendirme konusunda hataya düşmemek için, netleşmemiş tarihlere yer vermez. Oysa Annemarie Schimmel'i bu konuda yetersiz gören çokça dinler tarihi hocası, onun gösterdiği bu duyarlılığı göstermez, peygamberlerden söz ederken doğruluğu kanıtlanmamış tarihleri peş peşe sıralarlar. Bu karmaşa içerisinde yeniden Ayhan Bıçak'ın yazısına başvurmakta yarar görüyoruz.

Tarih düşüncesi kavramının iki ayağı olan tarih ve düşünce bir zıtlığı içermektedir. Tarih kavramı anlamca süreci içermekte ve süreci anlatmaktadır. Düşünce ise belli bir konuda zamansızlaştırılan yani süreçten kurtulmuş yargılara denir. Tarih düşüncesi evrende özellikle de dünya ve insanda gerçekleşen dönüşümlerin ilkelerini açıklayarak insanı evrenin bir parçası olarak sunmaktadır. (Bıçak 2013, 37)

Kutsal tarihin iki iyi örneğinden biri olan Yahudilerin yaklaşımları kimi anlatımlarda doğruluğu önemsenirken diğer yanda da büyük problemlere neden olabilecek yanlışları doğuruyor. Sayın Bıçak'ın sözünü ettiği "Tarih Düşüncesi" önemli ölçüde zarar görüyor. Nedeni; Tevrat'ta yer alan yaratılış anlatımındaki tarihlendirme. Tarihlendirme konusundaki etkileşimi, daha önce belirttiğimiz gibi Rabgûzî'de de görüyoruz. Ne var ki, Rabgûzî'ninki

altı günü yanlış günden başlatan bir etkilenme. Yedi yüz yıl sonra tüm dünyaya açık olan entelektüellerimiz ise, birazcık dikkatli düşünmeden yaratılışı Musevi takvimi ile sınırlandırıp peygamberlerin yaşadıkları yılları bu sınırlara mahkûm ediyorlar. Oysa bizim yaklaşımımızı “Tarih Düşüncesi” kavramında açıklandığı gibi yalnızca düşünce bazında algılayabilmiş olsalar idi böylesi bir davranış sergilemezlerdi. Aynı kişiler Hazreti İbrahim’in hiçbir kaynakta Urfa’da doğduğu yazmadığı hâlde, o topraklarda geniş kabul görmüş bu yanlış bilgiyi eleştirmiyorlar. Bir de gündemimize taşımamız gereken insanın yerleşik hayata geçtiği neolitik dönemin, Mezopotamya havzasındaki en eski ve en görkemli yapısı ile tüm kitaplı dinlerin kabullendiği ilk önder olarak görülen Hazreti İbrahim’in bölge ile özdeşleştirilmesini düşünce bazında bile dile getirmeye ambargo uygulamayı çalışıyorlar.

Bu noktada Musevi takviminin ne olduğunu anlatmak bize düşüyor. Yararlandığımız kaynak; *TORA, Türkçe Çeviri ve Açıklamalarıyla TORA ve AFTARA – 1. Kitap BEREŞİT*. Bu kitabın birinci baskısı Eylül 2002, Musevi takvimine göre Elul 5762. Yani 2018 yılı Musevi takvimine göre 5778 ediyor. 5778 yıl önceki yılın ilk günü dünyamızın yaratılışının birinci günü, Musevilerin tatilinden sonraki gün olan pazar günü. Yaratılış altı gün sürüyor. Söz konusu kitabın 81. sayfasında “Yeni Bir Yaratılış” başlığı altında şu açıklama yer alır:

Peraşa, insan ırkı içindeki yeni bir yaradılışı anlatmaktadır. Avraam (İbrahim) ve soyu. Dünyanın yaradılışını takip eden ilk iki bin yıl, tarihe insan nesli için bir “Başarısızlık Devresi” olarak geçmiştir. Adam (Âdem) günah işleyerek yüksek düzeyini kaybetmiş, Evel öldürülmüş, dünyada putperestlik başlamış ve başarısız olan bu ilk on nesil, Tufan ile yok edilmiştir. Noah’tan (Nuh) sonraki on nesil de farklı davranmamış ve aynı başarısızlığı sergilemiştir. Avraam 1948 yılında doğmuş, 2000 yılında; yani Dağılış’tan dört yıl sonra, Noah’ın ölümünden de 6 yıl önce, kendine yakın insanları Tanrı hizmetine yöneltmeye başlamıştır. Avraam’ın ortaya çıkışı ile insanlığın “Başarısızlık Devresi” sona ermiş ve “Tora Devresi” başlamıştır.

Tüm insanlığa Tora, dünya tarihini böyle özetler. Tüm insanların tarihi böyle öğrenmesini öğütlerken sorunuz İsrail sınırları içerisinde “bu olaylar nasıl yaşanıyor” diye sorunca alacağınız cevap karşısında çok şaşırırsınız.

Yuval Noah Harari, 1976 doğumlu bir bilim insanı. 2002 yılında Oxford Üniversitesinde tarih doktorasını tamamlamış. Şimdilerde Kudüs İbrani Üniversitesinde dünya tarihi derslerini okutuyor. Harari’nin birinci baskısı Şubat 2015’te, 28. baskısı da Ocak 2017’de yapılan *Hayvanlardan*

Tanrılara. SAPIENS. İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi adlı kitabına şöyle bir giriş ile başlıyor:

YAKLAŞIK 13,5 MİLYAR YIL ÖNCE, Big Bang olarak adlandırdığımız bir şeyle madde, enerji, zaman ve uzay ortaya çıktı. Evrenimizin bu temel özelliklerinin hikâyesine fizik diyoruz.

Bunların ortaya çıkışından yaklaşık 300 bin yıl sonra madde ve enerji, atom adını verdiğimiz daha karmaşık yapılar ortaya çıkardılar, bunlar da zamanla birleşerek molekülleri oluşturdu. Atomların, moleküllerin ve aralarındaki etkileşimlerin hikâyesine kimya diyoruz.

Yaklaşık 3,8 milyar yıl önce, Dünya adı verilen gezegende bazı moleküller organizma adı verilen oldukça geniş ve karmaşık yapılar oluşturdu. Organizmaların hikâyesine biyoloji diyoruz.

Yaklaşık 70 bin yıl önce Homo sapiens'e ait organizmalar, kültür adını verdiğimiz daha da karmaşık yapılar oluşturdular. Bunu takip eden insan kültürlerinin gelişimine tarih diyoruz.

Tarihin akışını üç önemli devrim şekillendirdi. Yaklaşık 70 bin yıl önce başlayan Bilişsel Devrim, 12 bin yıl önce bunu hızlandıran Tarım Devrimi ve tarihi sona erdirip bambaşka bir şeyi başlatabilecek yalnızca 500 yıl önce başlayan Bilimsel Devrim. Bu kitap, bu üç devrimin insanları ve diğer organizmaları nasıl etkilediğinin hikâyesini anlatıyor.

Bu yaklaşım karşısında dünyada olup bitenlerden biraz haberdar iseniz, öyle sanıyoruz ki hiç şaşırmamışsınızdır. İnternet ortamında kolayca ulaşabileceğiniz bir araştırmadan söz edeceğiz sizlere: Pakistanlı siyaset bilimci Dr. Faruk Saleem, 2010 yılında *The News International* gazetesinde önemli bir makale kaleme aldı. Araştırma, "Neden Yahudiler bu kadar güçlü, Müslümanlar bu kadar güçsüz?" başlığını taşıyor. "Dünyada nüfus bakımından azınlıkta olan Yahudiler dünyayı yönetiyor" diye yazısına başlıyor Dr. Faruk ve şöyle devam ediyor:

Dünyada 14 milyon Yahudi / Musevi var. Peki, kaç Müslüman var, 1.4 milyar Müslüman var, yani dünyada bir Musevi'ye karşı 100 Müslüman var. İyi ama Yahudiler Müslümanlardan niçin 100 kat daha güçlü ve daha zengin ve daha eğitilmiş ve daha mucitler? Son 100 yıl içinde Yahudiler sadece bilimsel alanda 104 Nobel ödülü kazanırken, 1.4 milyar Müslüman neden yalnızca 3 Nobel ödülü kazandı? Neden Müslümanlar güçsüzdür? Çünkü bilgi üretmiyoruz. ... Çünkü bilgiyi yayamıyoruz. ... Çünkü bilgiyi uygulamıyoruz. Yahudiler niçin bu kadar yaratıcı ve neden bu kadar güçlüler?

Faruk Saleem, kendi sorduğu soruları şu şekilde yanıtlar:

Her çocuğa ve her gence kaliteli eğitim verirler... Bu eğitim türü sorgulayıcı (teslimiyetçi değil), araştırmacı (ezberci değil) ve yaratıcıdır (bilgi üretmek/bulmak içindir). (www.milliyet.com.tr/yazarlar/guneri-civaoglu/ucurum-1281049/)

Önce yaratılışın hangi gün başladığı tartışmaları ile semavi dinler arasındaki bu çelişki, giderek tarihlendirmelere doğru yol almaya başlayınca, bu kez inançla bilimin karşı karşıya geldiklerine tanık oluyoruz. İsraili bilim insanları bu tartışmalarda hiç taraf olmaz. Hıristiyan ya da Müslüman düşünürler bu kavganın doğal tarafı olurlar. Ardından ya inançsız yani ateist insanlar çoğalır ya da deist diye tanımlanan Tanrı'ya inanıp hiçbir dine inanmayan insanların çoğalmasına neden olurlar. Bu olguyu kıssaların dili ile anlatırsak, Hz. İbrahim ateşe atılınca orada bulunan tüm canlılar yoğun bir çaba içine girerler. Kimileri su taşıırken kimileri de ateşe odun taşırlar.

Ateşe odun taşıyan 2017 yılı içinde ülkemizde yayımlanan iki önemli çalışmadan söz edeceğiz. Birincisi Ocak 2017'de Türkçeye çevirisi yayımlanan Karen Armstrong'un yazdığı *TANRI'NIN TARİHİ. İslam, Hristiyanlık ve Yahudiliğin 4000 Yıllık Tarihi* adlı kitap. Bu kitap yayımlandıktan sonra, ülkemizde son otuz-kırk yıl içerisinde hiç tanık olmadığımız kadar tanıtımı yapıldı. Amiral gemisi olarak nitelendirilen *Hürriyet* gazetesinin Kelebek ekinde, kimi gün dörtte bir sayfa, kimi gün de sekizde bir sayfa reklamla karşılaştık. Bu reklamların süresi ve ederi ileriki yıllarda, iletişim alanında yapılacak bilimsel çalışmalara konu edilecek kadar yoğun ve yüklü.

Karen Armstrong, 1944 doğumlu İngiliz dinler tarihçisi, yazar. Katolik bir rahibe olarak yedi yıl geçirdikten sonra, 1969'da kiliseden ayrılır. Oxford Üniversitesinden edebiyat lisans diploması alıp Londra Üniversitesinde modern edebiyat dersleri vermeye başlar. Karen'in kitabının girişinde (s. 17'de) şu cümleler yer alır:

Çocukken, bir dizi güçlü inancım oldu fakat Tanrı'ya pek iman etmedim. Bir dizi önermeden oluşan bütüne inanmakla, onlara kendimizi verme anlamını içeren iman arasında fark vardır... Çocukluğumun Roma Katolikliği biraz ürkütücü bir akideydi... Cehennem ateşi ayinlerinden payımı alıyordum. Gerçekten de cehennem, Tanrı'dan daha güçlü bir gerçeklik olarak görünüyordu.

Bu anlatımın ardından söz konusu kitaptan biraz uzaklaşarak ilk baskısı Ekim 2001'de gerçekleştirilen Annemarie Schimmel'in *İslam'ın Mistik Boyutları* adlı eserine dönelim. Kitabının 26. sayfasında yer alan ilk kadın velilerden Rabiâtü'l-Adeviye için şunları söyler:

Tasavvuf tarihinden Avrupa edebiyatına tanıtılan ilk kişi, sekizinci yüzyılın kadın velisi Rabiâtü'l-Adeviye'ydi. Menkıbesini Avrupa'ya on üçüncü yüzyıl sonlarında IX. Louis'nin naibi Joinville aktarmıştı.

Kitabın 57. sayfasında da şöyle bir menkıbe aktarır Schimmel:

Günün birinde Basra sokaklarında yürürken niçin bir elinde meşale, diğerinde de ibrik taşıdığını sormuşlar Rabiâtü'l-Adeviye'ye, o da şöyle cevap vermiş: "Cenneti ateşe vermek, Cehennemi de söndürmek istiyorum. Böylece iki engel ortadan kalkmış olacak ve cennet umudu veya cehennem korkusuyla değil, Allah sevgisi ile ibadet edenler ortaya çıkmış olacaklar."

Rabiâtü'l-Adeviye, bu sözleri İslam'ın ikinci yüzyılının başlarında söylüyor. Karen ise 20. yüzyılının ortalarında kendi inancında cehennem korkusunun Allah sevgisinin önüne geçtiğinden söz ediyordu. Bu duygudan kurtulabilmek için kitabının 18. sayfasında bulduğu yolu şöyle anlatır:

Bunu becerebilmek için bir tarikata girip yeni başlayan bir öğrenci genç bir rahibe olarak, iman hakkında çok daha fazla şey öğrendim. Kendimi ilahiyat savunmalarına, kutsal yazılara, teoloji ve kilise tarihine verdim... Sonunda hayal kırıklığı içinde din yaşamını terk ettim; başarısızlık ve yetersizlik yükünden kurtulunca da Tanrı inancımın sessizce kayıp gittiğini hissettim. Elimden geleni yapmış olmama karşın, Tanrı, yaşamımda hiçbir gerçek iz bırakmamıştı.

Olmayan izlerden ortaya çıkan *Tanrı'nın Tarihi* kitabının insanlarımızı ne kadar bilgilendireceğinin değerlendirmesini sizlere bırakıyoruz. M.Ö. 1900'lerde Hz. İbrahim ile başlatılan *Tanrı'nın Tarihi* anlatımına yardımcı olması açısından, Karen'in 2. baskısı Şubat 2016'da yapılan *İncil* adlı kitabının hemen 3. sayfasına başvuralım:

Hıristiyanlar, evrim teorisinin öğrencilere öğretilmesine karşı kampanya yürütür çünkü evrim teorisi, İncil'deki yaratılış hikâyesi ile ters düşmektedir.

Evrım teorisi, yalnızca İncil'deki yaratılış hikâyesine ters düşmekle kalmaz, Tevrat'ta anlatılan yaratılış hikâyesine de ters düşer. Ne var ki, Museviler bilimle kavgayı hep başkalarına yaptırırlar.

Ateşe odun taşıyan ikinci eser ise, birinci baskısı Ekim 2017'de yapılan Dan Brown'un *Başlangıç* adlı romanı. *Dan Brown*, 1964 doğumlu ABD'li

yazar. Amherst Koleji ve Philips Exeter Akademisi'nden mezun olduktan sonra bir süre eğitim gördüğü bu okullarda İngilizce öğretmenliği yaptı. Şifre çözme ve gizli hükümet örgütlerine duyduğu ilgi, 1996'da ilk romanı *Dijital Kale*'nin ortaya çıkmasını sağladı. Eserleri; *Da Vinci Şifresi*, *Melekler ve Şeytanlar*, *İhanet Noktası*, *Kayıp Sembol*, *Cehennem* ve bu çalışmada sözünü edeceğimiz *Başlangıç*.

Kitabın künyesinin yer aldığı sayfanın başında şu not var: “Okuduğunuz kitap bir romandır. Kitapta geçen isimler, karakterler, yerler ve olaylar yazarın hayal ürünüdür. Ölmüş veya yaşayan kişilerle, olaylarla veya yerlerle benzerlik tamamen tesadüfidir.” Ardından önsözün bir sayfa öncesinde tam sayfaya şu not düşülür:

GERÇEK

Bu romanda bahsi geçen tüm sanat eserleri, mimari yapılar, bilimsel çalışmalar ve dini örgütler gerçektir.

Başlangıç gerçekten çok güzel kurgulanmış, olağanüstü anlatıma sahip bir eser. Öylesine başarılı ki, onu okumaya niyetlenen bir kişi, 533 sayfalık bu kitabı, iki günle altı günlük bir süre içerisinde okur. Sıkıldım deyip de yarıda bırakılacak bir roman değil. Dan Brown 54 yaşında, eğitimi ve üstlendiği görevler biliniyor. Böylesi kapsamlı bir anlatım için, gerekli bilgi ve birikim, sorgulanmaya muhtaç. Anlatımındaki başarı konusunda söyleyecek hiçbir sözümüz yok. Ne var ki, o birikim sanki bir ekibin olağanüstü çabaları ile elde edilmiş.

Ev sahibinin kemikli elini sıkmak için uzanırken gülümseyen Krisch “suçluyum” diyerek espri yaptı. “Bu toplantıyı ayarladığınız için size teşekkür ederim Piskopos Valdespino” “Bu talebin sizin için önemini anlıyorum.” Piskoposun sesi Krisch’ün tahmin ettiğinden daha net, güçlü ve etkiliydi. “Bilim insanları, hele sizin kadar önemli olanlar bize pek sık başvuramazlar.” ...

Ah evet. Galiba birkaç yıl önce Avrupa’da para krizi çıkacağını öngördüğünüzü okumuştum. Kimse sizi dinlemeyince de AB’yi ölümden döndüren bir bilgisayar programı icat ederek günü kurtarmışsınız. Şu ünlü sözünüz nasıldı? Şimdi otuz üçümde, İsa’nın dirildiği yaştayım.” ... Yaşlı adam, misafirine üzüntü ile baktı, “Dünyanın mütevazı kişilere kalması gerekirdi ama tam aksine gençlere kaldı. (Başlangıç, s. 10-11)

Piskopos Krisch’e önce Haham Köves’i ve ardından saygıdeğer ulema Seyyid el-Fadıl’ı tanıştırır. Böylece kare kurulmuş olur. Bilgisayar uzmanı Krisch projesini önce bu üç din adamına sözlü olarak anlatır, ardından projesinin görüntülü olarak açıklamaya çalışır. “Derin bir iç çeken piskopos

kaygılanmıştan çok sıkılmışa benziyordu. “İlginç bir girizgâh Bay Krisch. Bize gösterecekleriniz dünya dinlerinin temellerini sarsacakmış gibi konuşuyorsunuz.” ... “Temelleri sarsmayacak, yıkacak.”

Krisch karşısında duran adamları inceledi. Üç gün içinde bu sunumu, şaşırtıcı olduğu kadar titizlikle hazırlanmış bir etkinlikle insanlara duyuracağını bilmiyorlardı. Bunu yaptığında dünyadaki tüm insanlar, dini öğretilerin gerçekten de ortak bir noktası bulunduğunu anlayacaklardı: Hepsinin tümünden yanlış olduğunu. (Başlangıç, s. 15)

Üç günün sonunda bu dörtluden yalnızca Piskopos Valdespino yaşar. Yine de Krisch'in projesi insanlara ulaşır. Televizyonlarda, sokaklarda tartışılır hâle gelir. Romanın son kırk sayfasına bu tartışmalar damgasını vurur. Şöyle ki:

DİN AHLAKI SADECE KENDİNE MAL EDEMEZ... İYİ BİR İNSAN OLDUĞUM İÇİN İYİ BİR İNSANIM. TANRI'NIN BUNUNLA HİÇ İLGİSİ YOK.

Bir zamanlar insanlar Dünya'nın düz olduğuna ve okyanuslara açılan gemilerin kenardan düşebileceklerine inanırlardı. Ama Dünya'nın yuvarlak olduğunu kanıtladığımızda, düzdür diyenler hemen sesini kesti. Yaradılışçılar günümüzün Dünya düzdür diyenler kısmında ve bundan yüz yıl sonra hala Yaradılışa inanan birileri kalırsa buna şaşarım. (Başlangıç, s. 489-490)

Çok büyük bir öz güvenle söylenen bu cümleye karşılık biz de şu cümleyi söylüyoruz: **Dünya durdukça “Yaradan”a ve “yaratılış”a inananlar, inanmayanlardan çok daha fazla olacaktır.**

KAYNAKÇA

BIÇAK, Ayhan (2013), “Tarih Düşüncesi”, *Tarih Yazıcılığı. Cogito, Bahar*, S. 73.

ADAM, Baki (Editör) (2016), *Dinler Tarihi - El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yayınları.

ARMSTRONG, Karen (2016), *İncil*, İstanbul: Versus Yayınları.

ARMSTRONG, Karen (2017), *Tanrı'nın Tarihi*, İstanbul: Pegasus Yayınları.

ATA, Aysu (2018), *Rabgûzî, Kısasü'l-Enbiya (Peygamber Kıssaları)*, Ankara: TDK Yayınları Ankara. (Baskı aşamasında).

AYDIN, Mahmut (2015), *Ana Hatlarıyla Dinler Tarihi*, İstanbul: Ensar Yayınları.

BOTTERO, J. – KRAMER, S. N. (2017), *Mezopotamya Mitolojisi*, İstanbul: İş Bankası Yayınları.

BROWN, Dan (2017), *Başlangıç*, İstanbul: Altın Kitaplar.

BUCAİLLE, Maurice (1984), *Müsbet İlim Yönünden Tevrat, İnciller ve Kur'an*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.

COLLINS, Andrew (2017), *Göbekli Tepe ve Tanrıların Doğuşu*, İstanbul: Alfa Yayınları.

Faruk Saleem için: (www.milliyet.com.tr/yazarlar/guneri-civaoglu/ucurum-1281049/)

HARARI, Yuval Noah (2017) *Sapiens*, İstanbul: Kolektif Yayınevi.

HOOKE, S. H. (1991), *Ortadoğu Mitolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi.

İBN KESİR (2017), *Peygamberler Tarihi I-II*, İstanbul: Çelik Yayınevi.

İBN KESİR (2000), *Büyük İslam Tarihi. El-Bidaye ve'n-Nihaye 1-15*, Ankara: Çağrı Yayınları.

KUTLU, Sönmez (Hazırlayan) (2012), *İmam Maturidi ve Maturidilik*, Ankara: Otto Yayınları.

NİCHOLSON, Reynold A. (2014), *İslam Sufileri*, İstanbul: Büyüyenay Yayınları.

ÖZTÜRK, Mustafa (2013), *Kıssaların Dili*, Ankara: Ankara Okulu.

ÖZTÜRK, Mustafa (2015), *Kur'an-ı Kerim Meali. Anlam ve Yorum Merkezli Çeviri*, Ankara: Ankara Okulu.

ÖZTÜRK, Mustafa (2016), *Kur'an ve Yaradılış*, İstanbul: Kuramer.

SCHIMMEL, Annemarie (2001), *İslamın Mistik Boyutları*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.

SCHIMMEL, Annemarie (2017), *Dinler Tarihine Giriş*, İstanbul: Külliyyat Yayınları.